

ПОЛІТИЧНІ БАТАЛІЇ ОСТАННІХ РОКІВ

Однією з найголовніших складових політичного життя в Україні є вибори, точніше технології виборчого процесу. Спосіб, яким формується склад парламенту, для життя країни, що була тоталітарною ще вчора, має особливе значення. В такій країні демократія нерідко обмежується тільки виборами, які відбуваються раз на кілька років. У перервах між виборами громадяни майже не мають впливу на політичне життя.

Вибори 1994 р. проводилися в одномандатних округах. Сподіваючись на підтримку трудових колективів, ліві партії тоді провалили законопроект про змішану (мажоритарно-пропорційну) систему парламентських виборів. Виявилось, однак, що вони зберегли свій вплив тільки серед електорату пенсійного віку. На підприємствах з'явилися політичні діячі нової хвилі, як правило, з-поміж директорського корпусу. Тому під час перегляду виборчого закону у 1997 р. ліві вже відстоювали пропорційну модель виборів.

За цією моделлю вибори організуються і проводяться таким чином, що кожна допущена до них партія одержує кількість мандатів, пропорційну поданим за неї голосам в єдиному багатомандатному окрузі. Щоб у парламенті могла скластися депутатська більшість, побудована за належністю до однієї політичної партії або на засадах партійної коаліції, пропорційна модель виборів доповнюється прохідним процентним бар'єром. Партії, які набирають меншу від передбаченої виборчим законом кількість голосів, до парламенту не потрапляють, а подані за них голоси пропорційно розподіляються між переможцями.

Пропорційна система вигідна для партій, які мають розвинуту структуру і певний вплив у регіонах. Таких партій в Україні в 1994 р. налічувалося три: КПУ, блок соціалістів і СелПУ, Народний рух. Комуністи і соціалісти із селянами зберегли успадковані з часів КПРС структури, а Народний рух за кілька років встиг розбудувати численні організації практично в кожній області. Всі інші партії, які претендували на вплив у громадсько-політичному житті, спиралися або на "адміністративний ресурс", або на регіональні фінансово-промислові групи. Втім останні теж виникли завдяки місцевому "адміністративному ресурсу". Ще з кінця 1980-х рр. радянська номенклатура почала об'єднувати в своїх руках владу з власністю.

При обговоренні у Верховній Раді закону, на основі якого мали проводитися вибори 1998 р., фракції комуністів, соціалістів-селян і Руху відстоювали пропорційну систему виборів з якомога вищим прохідним бар'єром для партійних списків. Інші депутати не погоджувалися із законопроектом, який лобював в інтересах власної партії спікер парламенту О. Мороз. Обговорення надовго затяглося. Справу було вирішено завдяки компромісу: запроваджувалася змішана пропорційно-мажоритарна система виборів. Одна половина депутатських вакансій здобувалася в одномандатних виборчих округах шляхом індивідуальної боротьби претендентів, а друга — у боротьбі партій або партійних блоків у багатомандатному загальнодержавному окрузі.

Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 24 вересня 1997 р. встановлював для партій і партійних блоків 4-відсотковий (а не 5-відсотковий, як у Росії) бар'єр. У мажоритарних округах перемогу здобував кандидат, який випереджав суперників за поданими голосами, навіть якщо більшість виборців висловлювалася за інших кандидатів. Ця норма не відповідала демократичним принципам. Однак у конкретній політичній ситуації України без неї важко було обійтися — вона припиняла виснажливий марафон, характерний для виборчої кампанії 1994 р.

Перед виборчим циклом 1998—1999 рр. в Україні внаслідок зубожіння основної маси населення нагромадився значний протестний потенціал, який, здавалося б, гарантував перемогу представникам лівих партій як на парламентських, так і на президентських виборах. Проте високий інтелектуальний рівень українського суспільства перешкодив широкому розповсюдженню лівого популізму. Українські громадяни здебільшого реально оцінювали демагогічні обіцянки лівих партій, що разом з роз'єднаністю лівого табору робило проблематичним болгарський сценарій розвитку подій в нашій державі.

На відміну від Росії та інших країн СНД, українська складова колишньої КПРС поділилася на конкуруючі одна з одною партії, що істотно послаблювало кожну з них. На додаток, більш організована і потужна КПУ мала цілком безбарвного вождя, а меншу за чисельністю СПУ очолював лідер загальнонаціонального масштабу.

Послаблені внаслідок конкуренції з комуністами позиції О. Мороза виявилися ще більше підірваними з появою суперника в його власному оточенні. Таким опозиціонером ще у 1996 р. стала Наталя Вітренко — член президії політради СПУ і радник голови Верховної Ради з соціально-економічних питань. Спроба О. Мороза покінчити з опозицією в СПУ шляхом виключення з партії Н. Вітренко та В.Марченко тільки погіршила його власне становище. Спираючись на негласну підтримку провладних сил, які були зацікавлені в ослабленні СПУ, Н. Вітренко за два місяці спромоглася створити в

областях достатню кількість організацій (переважно з членів СПУ), щоб скликати в квітні 1996 р. установчий з'їзд Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ). Демагогія і популізм “Жириновського в спідниці”, як охрестили Вітренко політологи, не знали меж. Постійно з'являючись на загальнонаціональних каналах телебачення, вона за два роки зуміла перетворити свою партію на одну з найбільш популярних серед виборців.

Оточення діючого Президента активно зайнялося й творенням власної партії. В лютому 1996 р. на основі Партії демократичного відродження, Трудового конгресу й об'єднання “Нова Україна” була організована Народно-демократична партія (НДП). Головою партії став колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ А. Матвієнко. Керівництво НДП складалося з представників “партії влади” — О. Дьоміна, О. Ємця, Є. Кушнар'єва, І. Плюща, В. Пуштовийтенка та ін. Попри відсутність великих первинних осередків ця партія завдяки “адміністративному ресурсу” мала впливові позиції в східних, південних і центральних областях України.

З осені 1997 р. політичні партії почали оголошувати свої виборчі списки. Соціал-демократична партія України (об'єднана), яка утворилася в січні 1995 р. з трьох своїх соціал-демократичних попередниць, але налічувала навіть у сукупності лише кілька тисяч членів, оголосила список, на чолі якого стояли перший президент України Л. Кравчук і экс-прем'єр-міністр Є. Марчук. Цей крок став фатальним для голови партії, колишнього міністра юстиції В. Онопенка, але дав їй добрі шанси на успіх у виборах як у західних, так і в східних областях.

Перед виборами 1998 р. в Україні налічувалося понад півсотні політичних партій. Центральна виборча комісія допустила до участі у виборах 29 березня 1998 р. 30 політичних партій і партійних блоків.

Наявність численних претендентів на депутатські вакансії у багатомандатному загальнодержавному окрузі й потреба визначити свого обранця з-поміж багатьох прізвищ за списком в одномандатному мажоритарному окрузі створювали великі незручності. Тим більше, що одночасно проводилися вибори в органи місцевого самоврядування. Людям, особливо похилого віку, було важко зорієнтуватися в чотирьох бюлетенях, які містили надто велику кількість інформації. Тому ще під час передвиборчої кампанії партії та блоки всіляко пропагували присвоєний їм за жеребом номер, домагаючись того, щоб їхні прихильники запам'ятали його.

Як показує таблиця 1, за квотою багатомандатного загальнодержавного округу депутатські місця в парламенті розподілилися між вісьмома партіями та партійними блоками, які спромоглися подолати 4-відсотковий бар'єр. Компартія України завоювала 24,7 % голосів, тобто більше, ніж разом узяті три партії або блоки, які посіли місця від другого до четвертого.

Т а б л и ц я 1

Підсумки парламентських виборів 1998 р. *

Партії і партійні блоки	Всього мандатів	По багатомандатному округу	По одномандатному округу
Компартія України	123	84	39
Народний рух України	46	32	14
СПУ—СелПУ	35	29	6
Партія зелених України	19	19	—
НДП	31	17	14
“Громада”	24	16	8
ПСПУ	17	14	3
СДПУ(о)	17	14	3
Партії і блоки, які не подолали 4-відсотковий бар’єр	35	—	35
Позапартійні	101	—	101
Всього	448	225	223

* Парламент України: вибори — 98. — Ч. 2. — К., 1998. — С. 628—629. Позапартійні депутати, включені в партійні списки по загальнодержавному багатомандатному округу, пороховані у складі відповідних партій і блоків. Позапартійні депутати, обрані в одномандатних округах за списками партій або партійних блоків, включені до складу відповідних партій і блоків.

За списки кандидатів у депутати восьми партій і партійних блоків було подано 17 482 тис. голосів. За списки 22 партій і партійних блоків, які не подолали бар’єру, було подано 5 474 тис. голосів. Ці голоси стали своєрідним “призом” для переможців.

Бар’єр подолали п’ять центристських партій та блоків і лише три лівих. Голоси виборців, які висловилися на користь центристських і правих партій, що зазнали поразки, перейшли переважно до лівих партій — Комуністичної, Соціалістичної, Селянської, Прогресивної соціалістичної.

Ліві сили одержали 127 місць з 225 у багатомандатному загальнодержавному окрузі, а центристи — лише 98. Перемога лівих була прогнозованою й пояснювалася незадоволенням виборців діями влади в економічній сфері. Список НДП, який очолював прем’єр-міністр В. Пустовойтенко, зібрав лише 4,99 % голосів виборців. Тобто проурядова партія опинилася позаду Партії зелених України (5,46 % голосів), лідерів якої майже ніхто не знав. Не набагато вона випередила й створений нашвидку регіональний блок “Громада” (4,68 % голосів), який очолював непримиренний противник діючого Президента України П. Лазаренко. Проурядова Аграрна партія України набрала 3,67 % голосів і не пройшла в парламент за партійними списками.

Поразка пропрезидентських політичних партій у багатомандатному загальнодержавному окрузі пом’якшувалася результатами виборів в одномандатних мажоритарних округах, де обира-

Т а б л и ц я 2

Політичне структурування Верховної Ради 14-го скликання,
1-ша сесія (травень 1998 р.) *

Парламентські фракції	Депутати, висунуті партіями-переможцями	Депутати, які приєдналися до переможців	Сукупна чисельність фракції	Частка фракції у загальному складі парламенту
Компартія України	123	—	123	27,5
Народний рух України	46	1	47	10,4
СПУ—СелПУ	35	—	35	7,8
Партія зелених України	19	5	24	5,3
НДП	31	58	89	19,8
“Громада”	24	15	39	8,7
ПСПУ	17	—	17	3,8
СДПУ(о)	17	8	25	5,6
Позафракційні	—	—	49	10,9

* Джерело — Таблиця 3.

лася друга половина депутатського корпусу. Хоча кандидати в депутати майже в кожному окрузі представляли найвпливовіші партії, більшість виборців віддала перевагу безпартійним. Уже в парламенті безпартійні депутати оголошували, якщо цього бажали, свою приналежність до тієї або іншої фракції.

Вплив “адміністративного ресурсу” на результати виборів був безсумнівним. Втручання влади у виборчий процес спостерігалось здебільшого на місцевому рівні в кланових інтересах. Дві партії ледь проскочили 4-відсотковий бар’єр. Партія прогресивних соціалістів пододала його завдяки 20,9 % голосів, набраних у Сумській області, тобто на батьківщині Н. Вітренко. Партія об’єднаних соціал-демократів опинилася серед переможців завдяки підтримці 31,2 % закарпатських виборців. Втручання президентських структур у хід голосування не було зафіксовано ні вітчизняними, ні зарубіжними спостерігачами. Аграрній партії не вистачило лише 0,33 % голосів, щоб увійти в число переможців. Влада не зуміла перешкодити й П. Лазаренкові. “Громада” здобула в Дніпропетровській області 37,4 % голосів ¹.

Політичне структурування новообраної Верховної Ради відбулося швидко. Як показує таблиця 2, воно було досить відвертим. 101 позапартійний депутат і 35 представників партій, які залишилися за бар’єром, повинні були визначити свої стосунки з фракціями партій і партійних блоків, які перемогли на виборах. Визначилися 87 з 136 депутатів, а 49 обрали статус позафракційних. Величезна більшість тих, хто визначився, надала перевагу президентській НДП. Дехто з народних обранців приєднався до кланових партій. До лівих не приєднався ніхто.

Із таблиці 2 можна бачити, що ліві фракції (КПУ, СПУ—СелПУ, ПСПУ) мали разом 175 мандатів, або 39 % від складу парламенту. Ло-

яльні до Президента України фракції НРУ, НДП, ПЗУ і СДПУ(о) мали 185 мандатів, або 41 % голосів. Фракція “Громада” і позафракційні депутати мали в сумі 88 голосів, або майже 20 %. Отже, при голосуванні були можливі різноманітні комбінації.

Розстановка політичних сил ускладнювалася й суто персональними факторами. Прогресивні соціалісти були непримиренно ворожі до очолюваних О. Морозом соціалістів, від яких відкололися. Лазаренківська “Громада” не бажала співпрацювати з народними демократами А. Матвієнка, за якими стояли В. Пустовойтенко і Л. Кучма.

Таким чином, у Верховній Раді не утворилося більшості, готової взяти на себе відповідальність за діяльність уряду. Не склалися й умови, сприятливі для законотворчої роботи. Багато лідерів фракцій мали намір висунути свою кандидатуру на посаду Президента України у виборчій кампанії 1999 р. Президентській кампанії вони підпорядковували поточну діяльність парламенту, наскільки це залежало від кожного з них.

Напруження майбутньої кампанії відчулося вже під час виборів голови Верховної Ради. “Спікеріада” тривала майже два місяці, було проведено 18 голосувань. Лише 7 липня 1998 р. головою парламенту обрали О. Ткаченка.

Заміщення всіх інших ключових посад у парламенті здійснювалося під впливом нового спікера. Першим заступником голови Верховної Ради було обрано колишнього другого секретаря ЦК КПУ А. Мартинюка, заступником — радника Президента України, бізнесмена В. Медведчука. Комуністи очолили шість комітетів Верховної Ради, “Громада” — чотири, соціалісти — два.

Першим постраждав у політичній боротьбі в Україні напередодні президентських виборів Павло Лазаренко. Коли вийшли на поверхню численні факти привласнення ним державних коштів в особливо великих розмірах і відповідні матеріали були передані у розпорядження Верховної Ради України, П. Лазаренко втік за кордон. 17 лютого 1999 р. Верховна Рада прийняла постанову “Про надання згоди на притягнення до кримінальної відповідальності та арешт народного депутата Лазаренка П. І.” Після цього “Громада” втратила політичний вплив і розкололася. Ю. Тимошенко з частиною “громадівців” утворила нову фракцію “Батьківщина”, перетворену восени 1999 р. на однойменну партію.

Розколовся й Народний рух України — партія, яка мала особливі заслуги у творенні незалежної України. Загибель в автокатастрофі лідера партії В’ячеслава Чорновола не припинила внутрішньопартійної боротьби. Рух поділився на дві партії, одну очолив Юрій Костенко, другу — Геннадій Удовенко.

У боротьбі за президентську посаду Євген Марчук зробив спробу використати апарат СДПУ(о). Однак партія, очолена з жовтня 1998 р.

В. Медведчуком, солідаризувалася з діючим Президентом України, який мав намір балотуватися на другий строк. Є. Марчук змушений був покинути об'єднаних соціал-демократів і шукати собі інших політичних союзників.

Перед президентськими виборами з парламентської фракції НДП вийшло багато депутатів, включно з партійним лідером Анатолієм Матвієнком. Частина народних демократів разом з деякими позафракційними депутатами утворила досить впливову фракцію “За відродження регіонів”.

На старті президентської кампанії серед претендентів правого спрямування найбільшим впливом користувався Є. Марчук. Після загибелі В.Чорновола претендентами від правих партій могли стати Ю. Костенко і Г.Удовенко, але їхня популярність за межами власних нечисленних партій не була високою.

Серед претендентів лівого спрямування безсумнівним лідером був О. Мороз. Проте вже на старті кампанії йому завдав відчутного удару О. Ткаченко: за безпосередньою вказівкою останнього СелПУ вийшла з Лівого центру. О. Мороз намагався чинити опір, але 9 грудня 1998 р. Конституційний Суд визнав неконституційними зміни до регламенту, що забороняли утворення фракцій партіям, які не здолали 4-відсоткового бар'єру.

При розгляді питання про позбавлення П. Лазаренка депутатської недоторканності О. Мороз не взяв участі в голосуванні. Діючи за його інструкціями, 21 член соціалістичної фракції з 24 не підтримав відповідну парламентську постанову. Пояснюючи свою позицію, Мороз висловив твердження, які були негативно сприйняті громадською думкою. Зокрема, він заявив: 1) звинувачення проти П. Лазаренка є дріб'язковими порівняно з тими зловживаннями, що спостерігаються на енергоринку і в економіці України загалом; 2) корупція в Україні не зникне з притягненням П. Лазаренка до відповідальності; 3) звинувачення проти П. Лазаренка висунуті лише тому, що він “перестав годити” чинному Президентові².

Виборча кампанія характеризувалася надзвичайним напруженням і призвела до майже повного паралічу законотворчої діяльності парламенту. Однак самі вибори 31 жовтня 1999 р. пройшли спокійно. Міжнародні спостерігачі констатували, що порушення виборчого закону мали несуттєвий характер і не вплинули істотно на результат.

Як і очікувалося, перший тур не виявив переможця, який зміг би набрати понад половину голосів виборців. Виявилось, що два суперники далеко випередили всіх інших. Л. Кучма набрав 36,49 % голосів, а П. Симоненко — 22,24 %. Незважаючи на харизму Н. Вітренко, О. Мороз посів третє місце серед претендентів з 11,29 % голосів. Проте він далеко відстав не тільки від діючого Президента, але й від основного суперника по лівому табору.

Політик, якого найбільше боялося президентське оточення, програв свої останні, як він відчував, вибори. Тому, мабуть, він не зміг стримати емоцій і заявив, що ті, хто голосував за Кучму, “ще не дозріли до народу, є просто людьми, населенням, не піднялися над собою”³.

Н.Вітренко залишилася на четвертому місці (10,97 % голосів), Є. Марчук — на п'ятому (8,13 %), Ю. Костенко — на шостому (2,17 %), Г.Удовенко — на сьомому (1,22 %).

Незважаючи на відносний успіх Л. Кучми, перший тур виборів дав перевагу представникам лівих сил. Це різко загостило політичне становище напередодні другого туру. Виявилось, що країна стоїть перед вибором: або підтримати курс ринкових реформ, або зробити спробу повернутися в минуле. Ця дилема перетворила президентську кампанію зі змагання окремих політиків, яким вона була в першому турі, на референдум з найбільш доленосного питання: йти до ринку і демократії чи відтворювати тоталітарний лад?

Аналізуючи результат першого туру, політологи й журналісти висловлювали різні припущення відносно змісту і характеру дій адміністрації діючого Президента України, які вплинули на склад претендентів та їх взаємовідносини між собою. Безсумнівно, що виборчий штаб Президента мав програму дій, підкріплену відповідним “адміністративним ресурсом”. Можна здогадуватися, що така програма враховувала настрої виборців, відсутність тривких організаційно-політичних зв'язків між ними, наявність могутніх регіональних кланів, народження яких закономірно випереджало формування елементів громадянського суспільства. Не слід, однак, переоцінювати можливості маніпулювання результатами виборів з боку будь-якого задіяного в них політичного діяча. Надто багато політичних сил вирувало в епіцентрі подій, і це стримувало свободу дій, спрямованих на користь одного з кандидатів.

Мабуть, президентський виборчий штаб мав на меті спрямувати хід подій за найбільш вигідним для нього російським сценарієм. Проте досягнутий результат виборів і в Росії, і в Україні пояснювався не всемогутністю “адміністративного ресурсу”, а подібністю українського і російського суспільств. Фактор суперництва лівих сил, який був практично відсутній в Росії, створював можливість появи в діючого Президента України суперника з правого табору, але цього не сталося через тяжку й тривалу економічну кризу. Як показали результати першого туру голосування, претенденти з правого табору просто провалилися.

Вирішальна проба сил відбулася 14 листопада 1999 р. Якщо в першому турі взяли участь 70,2 % виборців, то в другому — 74,9 %, тобто на 2 млн осіб більше⁴. На вибори прийшла й молодь. Активність виборців виявилася більшою, ніж на президентських виборах 1994 р. або на парламентських виборах 1998 р.

Леонід Кучма переміг лідера Комуністичної партії з переконливим результатом. За нього проголосували 15,87 млн виборців, це 56,25 % з тих, хто брав участь у голосуванні. За Петра Симоненка проголосували 10,67 млн виборців з 28,2 млн, або 37,8 %.

Порівняно з першим туром, кількість поданих за П. Симоненка голосів збільшилась на 4,82 млн. За даними екзит-полу, проведеного фондом “Демократичні ініціативи” під час другого туру, до П. Симоненка відійшло 55 % голосів електорату Н.Вітренко, 59 % — О. Мороза, 25 % — Є. Марчука; до Л. Кучми відійшло 63 % електорату Є. Марчука, 29 % — О. Мороза, 35 % — Г. Вітренко⁵.

Діючий Президент переміг у 14 областях України. Найпереконливішою була перемога в західних областях: Івано-Франківській (92 %), Тернопільській (92 %) Львівській (91 %), Закарпатській (84 %), Рівненській (77 %), Чернівецькій (73 %). Цей регіон завжди відзначався негативним ставленням до комуністичної ідеології й практики: у 1991 р. він підтримав В.Чорновола проти Л. Кравчука, в 1994 р. — Л. Кравчука проти Л. Кучми, в 1999 р. — Л. Кучму проти П. Симоненка.

У Волинській області Л. Кучму підтримало 76 %, а у Києві — 65 % виборців. Символічною була перемога Л. Кучми в Севастополі — місті військових пенсіонерів, а також у Донецькій області, де істотна частка електорату складалася з шахтарів. Не менш показовою була перемога в Сумській області, де більшість виборців у першому турі віддали свої голоси Н.Вітренко.

Перемога П. Симоненка в дев’яти областях і в Автономній Республіці Крим не була переконливою. Л. Кучма також набрав там достатню кількість голосів, щоб зміцнити свою загальну перемогу. За лідера комуністів висловилося більшість виборців восьми областей — Вінницької (59 %), Полтавської (58 %), Чернігівської (56 %), Луганської (54 %), Херсонської (53 %), Кіровоградської (53 %), Черкаської (52 %), Запорізької (50 %). У Миколаївській області він теж переміг з 49 % голосів. Усе це свідчило про серйозний розкол в українському суспільстві, викликаний прорахунками в реформаторській діяльності Л. Кучми і підтримуваних ним політичних сил. Мандат на другий термін зобов’язав Президента, як це він сам визнав, більш рішуче поставитися до вирішення існуючих проблем.

У ході передвиборчої кампанії Л. Кучма заявляв, що звернеться до народу з питанням про довіру Верховній Раді й з пропозиціями внести до чинної конституції ряд поправок, які сприяли б утворенню парламентської більшості та конструктивному співробітництву Президента і прем’єр-міністра з Верховною Радою. Після переобрання Л. Кучма видав указ про проведення 16 квітня 2000 р. референдуму. На референдум глава держави виніс шість питань, на які треба було відповісти “так” або “ні”:

— про недовіру Верховній Раді 14-го скликання і внесення відповідних змін до Конституції (можливості розпуску парламенту шляхом проведення відповідного референдуму Конституція не передбачала);

— право розпуску Верховної Ради Президентом, якщо вона протягом місяця не зможе утворити парламентську більшість або протягом трьох місяців не зможе затвердити бюджет, поданий урядом;

— скасування депутатської недоторканності;

— зменшення кількості депутатів з 450 до 300;

— заснування верхньої палати парламенту як представника інтересів регіонів;

— прийняття нової Конституції на референдумі.

Паралельно з опрацюванням указу про референдум глава держави розпочав наступ на парламент. Депутати від лівих партій разом з частиною депутатів від правих партій не погодилися на те, щоб формування нового уряду знову було доручене давньому соратникові Президента В. Пустовойтенку. 23 грудня Верховна Рада 296-ма голосами дала згоду на призначення іншої кандидатури, яку вніс Л. Кучма, — голови Національного банку України Віктора Ющенка. За нього висловилися навіть частина депутатів від СелПУ і “Лівого центру”. О. Мороз при голосуванні утримався, однак зазначив, що В. Ющенко уособлює не клановий, а ліберальний напрямок розвитку країни ⁶.

24 грудня Верховна Рада продовжила лінію на співробітництво з виконавчою владою: керівники 11 фракцій парафували сенсаційну угоду про утворення більшості й відставку спікера О. Ткаченка та його першого заступника А. Мартинюка. Депутати більшості зобов’язалися підтримати курс реформ і взаємодіяти з урядом В. Ющенка.

Тим часом на українській політичній сцені тривала гра без правил. У ситуації, що склалася, О. Ткаченко почав діяти зовсім не так, як це личить політикові. Невідомо й досі, на що він розраховував, позбувшись підтримки більшості депутатів.

Усі пам’ятали виснажливу “спікеріаду”, в ході якої О. Ткаченко став на чолі керівництва Верховною Радою. Тепер він влаштував не менш виснажливий спектакль, аби не допустити голосування за довіру голові парламенту. Згідно з регламентом для зміни керівництва парламенту необхідно було зафіксувати кворум — дві третини депутатів, присутніх в залі засідань. Кожного разу, коли поставало питання про голову, ліві партії не реєструвалися, створюючи ситуацію, яка в футболі називається “поза грою”. Одночасно спікер безпardonно порушував регламент: або відмовлявся надавати слово депутатам, які могли, коли був наявним зареєстрований кворум, запропонувати зміну керівництва парламенту, або не ставив вже внесену таку пропозицію на голосування. Дні йшли за днями, але сформована більшість не могла проявити себе.

“Більшовики”, як негайно охрестили створену більшість журналісти, змушені були покинути приміщення Верховної Ради по вул. М. Грушевського і перебазуватися в Український дім на Європейській площі. “Меншовики” продовжували перебувати в приміщенні Верховної Ради, але не могли працювати через відсутність кворуму.

21 січня 2000 р. 239 депутатів, що зібралися в Українському домі, проголосували за зміну регламенту та відставку спікера і його першого заступника. Після цього заступник голови Верховної Ради В. Медведчук разом із координатором більшості Л. Кравчуком почав переговори з фракціями про переобрання всіх керівних осіб: спікера, його заступників і голів комітетів. Мова йшла про те, щоб меншість, яка саботувала роботу парламенту, була позбавлена всіх посад у його керівництві.

1 лютого більшість, яка зросла до 255 депутатів, зібралася на пленарне засідання в Українському домі й офіційно затвердила досягнуті “в пакеті” домовленості про всі нові призначення: головою Верховної Ради було обрано Івана Плюща (НДП), першим віце-спікером — Віктора Медведчука (СДПУ(о)), віце-спікером — Степана Гавриша (“Відродження регіонів”). Було переобрано керівництво восьми комітетів, які раніше очолювали представники лівих партій.

Одночасно Верховна Рада ухвалила новий порядок обчислення скликань — тепер воно починалося зі складу Верховної Ради, сформованого на перших вільних виборах 1990 р. Цей склад депутатів приймав Декларацію про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України. Отже, на дев'ятому році існування незалежної держави Верховна Рада відмовлялася від існуючої з 1937 р. лічби своїх скликань.

До Кодексу законів про працю були внесені зміни: скасовувалися неробочі дні 7 і 8 листопада “на честь свята Великої Жовтневої соціалістичної революції”. Депутати ухвалили також постанову про заміну радянської символіки на фасаді будинку Верховної Ради державною символікою незалежної України. Під час ремонту фасаду влітку 1999 р. деякі депутати пропонували збити з фасаду рельєф державного герба УРСР. Однак О. Ткаченко і не подумав поставити тоді це питання на голосування, що означало свідоме примирення парламенту з радянською символікою.

Ліва меншість парламенту не визнала рішень, які журналісти називали “оксамитовою революцією”. Неприйняття нового керівництва Верховної Ради ліві аргументували порушенням регламенту: рішення про його обрання приймалися за відсутності потрібного кворуму. Те, що регламенту не дотримувався сам О. Ткаченко, вони до уваги не брали. Однак Міністерство юстиції визнало дії більшості в ситуації, що склалася, легітимними. Цим правова колізія була вичерпана.

29 лютого 2000 р. повинна була розпочатися п'ята сесія Верховної Ради 3-го скликання. У відновленні роботи парламенту були однаково зацікавлені всі депутати. Якби протягом місяця Верховна Рада не змогла розпочати спільні засідання, Президент, згідно з Конституцією, міг би розпустити її. Тому ліві фракції змушені були погодитись з переобранням керівництва парламенту і зареєструвати свою присутність в залі засідань.

Початок п'ятої сесії ознаменувався зникненням трьох парламентських фракцій, чисельність яких скоротилася нижче критичного рівня (14 депутатів): прогресивних соціалістів, "Громади" і СелПУ. Щоб врятувати фракцію О. Ткаченка, комуністи відрядили до неї сімох депутатів. Але п'ятеро "селян" незабаром об'єдналися з депутатами від мажоритарних округів (які визнали вигідним для себе покинути об'єднаних соціал-демократів) і утворили нову фракцію "Солідарність" на чолі з бізнесменом П. Порошенком.

Внаслідок майже безперервних переходів депутатів з фракції у фракцію Верховна Рада 3-го скликання стрімко змінювала своє обличчя. Чітко визначилась основна закономірність: істотно зменшилась кількість депутатів, які представляли лівий фланг — з 175 у травні 1998 р. до 132 у вересні 2000 р. Натомість зміцнювалися фракції, побудовані за клановими інтересами. Комуністи залишилися найбільшою фракцією (115 депутатів), а далі фракції розташувалися в такому порядку: "Трудова Україна" (46), "Відродження регіонів" (38), об'єднані соціал-демократи (33), "Батьківщина" (30), "Солідарність" (27), народні демократи (21), Український народний рух (21), Народний рух України (20), зелені (17), соціалісти (17), "Реформи-Конгрес" (15), "Яблуко" (14)⁷.

Боротьба навколо призначеного на 16 квітня 2000 р. референдуму показала, що палітра політичного життя після президентських виборів стала різноманітнішою. Раніше на перший план виступало протистояння між лівими та правими політичними силами, в якому праві виступали більш-менш консолідовано. Тепер же всередині правого табору відбулося розмежування. Намір Президента України шляхом референдуму зміцнити свої позиції за рахунок Верховної Ради не сподобався тим фінансово-промисловим групам, які були "на відстані" від виконавчої влади. Повторилася у дзеркальному відображенні (щодо Л. Кучми) ситуація 1993 р.: тоді Л. Кучма на посаді голови уряду протистояв Президентові, тепер же він, як Президент, сам став відчувати опозицію з боку прем'єр-міністра.

Однак це протистояння мало інші підстави. В часи президентства Л. Кравчука воно спричинювалося відсутністю розмежування функцій між Кабінетом міністрів і Адміністрацією Президента, тепер же — розбіжністю пропрезидентських і проурядових фракцій у Верховній Раді. Яскравим проявом цього стало призначення голови фракції "Батьківщина" Ю. Тимошенко на ключову посаду в уряді проти

волі Президента. Та розбіжності між Л. Кучмою і В. Ющенком не мали особистісного характеру.

Намітилося також розмежування правих фракцій парламенту на пропрезидентські й проурядові, що було пов'язано з ініційованим Президентом референдумом. Фракції, які боялися надмірного посилення президентської влади після впровадження результатів референдуму в політичне життя, шукали собі союзника в особі прем'єр-міністра.

Справді, позитивна відповідь на всі питання референдуму давала можливість Президентові сконцентрувати в своїх руках владу, порівнянню з тією, яку мав глава держави в Росії. При цьому порушувалася ретельно виписана в Конституції система противаг і стримувань. Наскільки це було доцільно з точки зору історичного прогресу?

Менталітет і соціальна структура українського суспільства змінювалися надто повільно. Будучи віддзеркаленням суспільства, Верховна Рада спочатку була опанована лівими фракціями, які закликали повернутися в минуле, потім (практично без переходу і навіть з тим же складом депутатів) у ній почали зміцнюватися олігархічні фракції.

Для олігархів ринкові реформи були потрібні лише в обмеженому вигляді. Їх влаштували номенклатурний капіталізм і монополістичне, без усякої конкуренції з боку вітчизняних або зарубіжних підприємців, розпорядження економічними ресурсами країни. Вони теж, як і ліві, прагнули до минулого, але не радянського, а ще доряднянського (ідея постіндустріального, соціально орієнтованого суспільства була для них чужою).

Отже, з точки зору історичного прогресу, теоретично доцільно було б, аби парламент, опанований політичними силами, що представляли інтереси фінансово-промислових груп, які не контролювалися законодавством, мав істотну противагу у вигляді сильної президентської влади.

Не переймаючись не зовсім зрозумілими для західних спостерігачів реаліями українського життя, Рада Європи офіційно висловила занепокоєння з приводу того, що референдум порушує баланс влади. Найбільшу тривогу міжнародних організацій викликало питання про недовіру Верховній Раді й надання Президентові права на її розпуск. Незрозумілим залишалося й останнє питання — про прийняття нової Конституції на референдумі.

Непростою справою здавалася й реалізація рішень референдуму на випадок позитивної відповіді на поставлені питання. Імплементацию наслідків референдуму Конституційний Суд поклав на парламент. Втручання Конституційного Суду виявилось необхідним, тому що закон про референдум був прийнятий у липні 1991 р. (тобто ще за часів існування Радянського Союзу) і тому мав багато розбіжностей з чинною Конституцією України.

Опозиція звернулася до Конституційного Суду з проханням визначити відповідність формулювання поставлених питань нормам Основного закону. Суд зняв перше і шосте питання, які викликали особливо багато критичних зауважень всередині країни й за рубежом. Напруження в суспільстві після цього істотно послабилося.

У тих областях, де переміг на президентських виборах П. Симоненко, Л. Кучма познімав з посад голів адміністрацій. Місцева влада сприйняла це як вказівку на максимальне використання “адміністративного ресурсу” в ході референдуму. Було допущено дострокове голосування, при якому технічно неможливо проконтролювати фальсифікацію результатів. Такою можливістю в областях скористалися максимально — в цілому по Україні достроково проголосували 54 % громадян⁸.

16 квітня 2000 р. Всеукраїнський референдум дав позитивні відповіді на всі чотири запитання. Однак наслідки голосування не переконали тих політиків, які протестували проти розширення повноважень Президента України.

Для імплементації результатів референдуму вимагалася конституційна більшість голосів. За звичайних умов президентська команда в парламенті не змогла б зібрати такої більшості, проте в даному випадку йшлося про реалізацію народної волі, хай навіть фальсифікованої, як це вважало багато депутатів. Через це, щоб демонстративно не йти проти волі народу, противники розширення повноважень Президента зволікали.

Імплементація результатів референдуму могла стати неактуальною тільки в умовах гострої політичної кризи. Хоч об’єктивних підстав для такої кризи не існувало, вона все-таки спалахнула.

Офіцер президентської охорони, який (за легендою) крадькома записував на магнітофон у службовому кабінеті Л. Кучми його розмови з вітчизняними та зарубіжними політичними діячами, втік за кордон, узявши із собою касетні записи. На одній із касет була начебто записана розмова, в якій президент, супроводжуючи свої слова погрозами, вимагав від своїх підлеглих покласти край журналістській діяльності Георгія Гонгадзе — співробітника опозиційного йому інтернет-видання. Ця плівка потрапила до рук О. Мороза. Режисери справи, що стала відома в усьому світі як “касетний скандал”, подбали про те, щоб лідер соціалістів виступив у парламенті і, посилаючись на зміст записаної розмови, прямо звинуватив Президента України у причетності до зникнення журналіста, Варіанту, за яким скоєння злочину могли організувати власники плівки, О. Мороз не розглядав.

За дивних обставин знайшовся труп (так зване таращанське тіло). Ідентифікація підтвердила, що це — Г. Гонгадзе. Слідство не встановило ані обставин смерті журналіста, ані людей, причетних до його вбивства. Однак упродовж кількох місяців вітчизняна та зарубіжна преса щоденно інформувала своїх читачів про всі перипетії справи.

Цей скандал підірвав авторитет молодого держави більшою мірою, ніж корупційна справа экс-прем'єр-міністра П. Лазаренка.

Опозиція, яку можна назвати “право-лівою”, оскільки в спробах повалити діючого Президента України об'єдналися партії Ю. Тимошенко, О. Мороза, Ю. Костенка і Г. Удовенка, зробила спробу “підняти маси”. Проте їй не допомогли ні вуличні демонстрації, ні намети на Майдані Незалежності в Києві, ні заклики до боротьби, що лунали з контрольованих нею газет. Безрезультатними виявилися спроби загострити ситуацію шляхом кривавих конфліктів, які вчинили праві бойовики. Народні маси не піднялися і в черговий раз не дали втягнути себе в боротьбу за чужі їм політичні інтереси.

Кілька місяців протистояння призвели лише до одного — вимушеної відставки прем'єр-міністра В. Ющенка, якого права опозиція бажала зробити своїм вождем. Розглядаючи у квітні 2001 р. звіт уряду, Верховна Рада голосами 283 депутатів висловила В. Ющенкові недовіру. Президент України, згідно з Конституцією, прийняв відставку прем'єр-міністра і після тривалих консультацій з різними політичними силами в парламенті запропонував кандидатуру А. Кінаха.

А. Кінах народився в Молдавії у 1954 р., здобув спеціальність інженера-суднобудівника і багато років пропрацював на Миколаївському суднобудівному заводі “Океан”. У 1990 р. від миколаївських корабелів пройшов в депутати Верховної Ради, а через два роки його було призначено представником Президента України в Миколаївській області. На виборах 1994 р. його обрали головою обласної ради народних депутатів, а в липні 1995 р. він був призначений віце-прем'єр-міністром з питань промислової політики. Після скорочення цієї посади в ході реорганізації уряду А. Кінах став президентом Українського союзу промисловців і підприємців. Від березня 1998 р. він — депутат Верховної Ради України, голова координаційної ради Конференції роботодавців України. Працював у парламенті головою комітету з питань промислової політики. Із серпня 1999 р. по січень 2000 р. був першим віце-прем'єром України.

Виступаючи 29 травня 2001 р. в українському парламенті, А. Кінах виклав основні принципи, якими мав керуватися в разі затвердження його на посаді, а також основні напрями діяльності майбутнього складу Кабінету міністрів:

- посилення соціальної спрямованості реформ;
- реформування податкової системи;
- економічно обґрунтований протекціонізм, підтримка та захист вітчизняних товаровиробників на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- активне структурування промислової та аграрної політики, базоване на інноваційній моделі розвитку;

- забезпечення рівних умов для всіх суб'єктів господарювання;
- розробка й реалізація стратегії розвитку паливно-енергетичного комплексу;
- адміністративне реформування як складова завдання підвищення ефективності системи державної влади та формування громадянського суспільства⁹.

Після відставки В. Ющенка політологи прогнозували тривалу “прем'єриаду” за зразком “спікеріади”, яка відбувалася в парламенті в травні—липні 1998 р. Однак між висуненням кандидатури А. Кінаха та його затвердженням пройшло лише шість днів. Після доповіді відбулося голосування, і кандидатура нового прем'єра була схвалена 239 голосами (при необхідних 226).

Результати голосування були несподівані. Парламентська більшість зразка 2000 р. розпалася. Фракція комуністів заявила напередодні, що не братиме участі в голосуванні. Таку саму позицію обрала фракція “Батьківщина” Ю. Тимошенко.

Справу вирішив “Лівий центр”, який віддав А. Кінаху всі свої голоси. Пояснення лідера соціалістів щодо мотивів голосування були плутані й непереконливі, але О. Мороз в кінцевому підсумку остаточно розвалив “право-ліву” антипрезидентську коаліцію.

Без голосів соціалістів “прем'єриада” таки стала б реальністю. Хоч на засіданні були присутні 400 депутатів, в момент голосування зареєструвалося лише 276. Цілковиту одностайність у голосуванні виявили: депутатська група “Солідарність” (21 депутат) і фракції НЗУ (17), “Лівий центр” (16), НДП (16), “Яблуко” (16). Майже одностайно підтримали А. Кінаха фракції СДПУ(о) — 34 з 35 депутатів, “Демократичний союз” — 25 з 27, депутатські групи “Регіони України” — 17 з 20, “Трудова Україна” — 45 з 46. Позитивно проголосували по два депутати правих фракцій “Реформи-Конгрес” і НРУ, один депутат з Українського народного руху, 27 позафракційних депутатів, а також голова Верховної Ради і обидва його заступники¹⁰.

“Независимая газета” так коментувала це затвердження: “Анатолій Кінах — абсолютно нейтральна кандидатура, яка більш-менш влаштовує всіх представників ситуативної парламентської більшості. Депутати Верховної Ради розглядають насамперед політичний, а не економічний аспект рішення про призначення Анатолія Кінаха прем'єр-міністром. В економіці, цілком можливо, стануться зміни в бік певної лібералізації — хоча б тому, що цього вимагають близькі до Кінаха промисловці та підприємці. Що ж стосується політики, то, будучи “людиною Президента”, Кінах не стане самостійно розпоряджатися адміністративним ресурсом уряду в період передвиборної кампанії¹¹.”

У виборчих перегонах 2002 р. взяли участь 63 із 130 офіційно зареєстрованих політичних партій. 21 з них виступала самостійно, а

42 — у складі блоків. Як і попередні, ці вибори відбувалися за змішаною, тобто пропорційно-мажоритарною системою. Партії та блоки боролися за половину місць у парламенті (225). На другу половину місць претендували представники партій і блоків, а також самовисуванці в одномандатних округах.

31 березня народ сказав своє слово. 4-відсотковий бар'єр подолали лише три партійні блоки й три політичні партії. Блок “Наша Україна”, очолюваний экс-прем'єр-міністром В. Ющенком, набрав 23,8 % голосів і завоював 70 мандатів у парламенті. На другому місці з 20 % голосів і 59 мандатами залишилися комуністи. Блок “За єдину Україну!”, що його очолював глава Адміністрації Президента В.Литвин, опинився на третьому місці. Він здобув 11,8 % голосів і 35 мандатів. Серед переможців виявилися також блок Ю. Тимошенко (7,3 % голосів, 22 мандати), соціалісти (6,9 % голосів, 20 мандатів), об'єднані соціал-демократи (6,3 % голосів, 19 мандатів).

Особливістю цих виборів було те, що КПУ вперше поступилася за чисельністю завойованих мандатів іншій політичній силі. Основна лінія суперництва пролягла між блоками — “Наша Україна” та “За єдину Україну!” Перший із них лише умовно можна назвати опозиційним, а другий не приховував, що репрезентує партію влади.

Партії та блоки, які виграли вибори в єдиному багатомандатному окрузі, висунули своїх кандидатів і в одномандатних мажоритарних округах. Тут уже першість належала блоку В.Литвина, який завоював 66 мандатів. Блок В. Ющенка здобув 42 мандати, КПУ — 7, СДПУ(о) — 5, СПУ — 3. Отже, в сумі В. Ющенко в парламенті дістав 112 депутатських мандатів, В. Литвин — 102, КПУ — 66, СДПУ(о) — 24, СПУ — 23, Ю. Тимошенко — 22. Четверо депутатів-мажоритарників пройшли до парламенту від блоку “ДемПУ — Демсоюз”, який програв вибори, ще троє — від організованого мером Києва О.Омельченком блоку “Єдність”. Резервом для всіх партій стали близько сотні депутатів-самовисуванців. За них між блоками й партіями розгорнулася напружена боротьба.

Як показують результати соціологічних опитувань, українське суспільство залишається лівоконсервативним. Надто багато людей покладаються за звичкою на допомогу держави у розв'язанні власних проблем. Число тих, хто “вписався” в ринок, ще недостатнє. Це можна пояснити тільки одним: неспроможністю політичної еліти здійснювати трансформацію суспільства з якомога меншими втратами для населення. За даними опитування, проведеного після парламентських виборів фондом “Демократичні ініціативи” та фірмою СОЦИС, відповіді на питання “Якою має бути політика партії чи блоку, за який ви проголосували, щодо ринкових перетворень?” розподілилися таким чином:

— обстоювати більш швидкий рух до ринкових перетворень — 21 %;

— потрібне обережне, поступове просування до ринкової економіки — 27 %;

— потрібні не ринкові перетворення, а повернення до централізованої державної економіки — 25 %;

— вагалися з відповіддю — 27 %.

Отже, на одинадцятому році незалежності за ринкову економіку все ще висловлювалося менше половини громадян України. Навпаки, переважна більшість депутатів Верховної Ради безвідносно до партійно-блокової приналежності висловлювалася за ринок.

Верховна Рада 4-го скликання почала працювати з 14 травня 2002 р. Голова попереднього складу парламенту І. Плющ відкрив перше засідання і запросив на трибуну найстарішого за віком депутата. Після того, як 82-річна Ярослава Стецько зачитала текст присяги, депутати скріпили його своїми підписами і одержали персональні картки для голосування. Розпочалися вибори керівництва парламенту.

Співвідношення сил у Верховній Раді не давало змоги сподіватися на виникнення стабільної більшості. Однак керівники блоку “За єдину Україну!” максимально ефективно використали півтора місяці між виборами і відкриттям першої сесії парламенту — основна частина депутатів-самовисуванців приєдналася до фракції “Єдина Україна”.

В ході перших голосувань парламент поділився на дві частини. Після об’єднання з фракцією об’єднаних соціал-демократів у “Єдиній Україні” не вистачило для завоювання більшості близько двох десятків голосів. Об’єднання інших чотирьох блоків і партійних фракцій дало достатню кількість голосів, щоб нав’язувати свою волю парламенту. Однак протилежні інтереси партій, які увійшли в опозиційний блок, паралізували колективні зусилля. Проте лідери “Нашої України” не йшли на результативні переговори з блоком В. Литвина, щоб створити в парламенті ефективно працюючу більшість.

Після двох тижнів “спікеріади” лідери урядового блоку поставили на голосування власний “пакет” і домоглися його прийняття 226 голосами. За цей “пакет”, крім депутатів двох фракцій, проголосувало близько двадцяти опозиціонерів — позафракційні, представники “Нашої України”, а також безпартійний (який пройшов в парламент за списком КПУ) колишній генеральний прокурор України М. Потебенько.

Головою Верховної Ради став колишній керівник Адміністрації Президента України, голова виборчого блоку “За єдину Україну!”, історик за фахом Володимир Литвин. Першим заступником голови було обрано члена фракції “Єдина Україна”, депутата парламенту 3-го скликання, а до обрання депутатом — прокурора Донецької області

Геннадія Васильєва. Заступником голови Верховної Ради став глава фракції об'єднаних соціалістів-демократів в парламентах 3-го і 4-го скликань, почесний президент телеканалу "Інтер" Олександр Зінченко.

Одразу після "спікеріади" почалися вибори голів і перших заступників голів парламентських комітетів. Керівництво Верховної Ради могло б обрати уторований шлях — зосередити керівні посади в руках двох фракцій. Однак це означало б заблокування законотворчої діяльності парламенту, в якому урядово-президентські фракції не дістали кількісної переваги. Виснажливі переговори з усіма фракціями тривали десять днів підряд. Нарешті, 7 червня 2002 р. угода про розподіл комітетів була досягнута і закріплена результативним голосуванням. 235 депутатів проголосували за досягнутий міжфракційний консенсус, серед яких лише 89 були з фракції "Єдина Україна". 10 із 25 комітетів, у тому числі й бюджетний, відійшли до фракції "Наша Україна", сім дісталися комуністам, по два — фракції О. Мороза і Ю. Тимошенко, один — об'єднаним соціал-демократам.

В ході розподілу комітетів між політичними силами опозиційної "четвірки" відбулася не менш гостра боротьба, ніж та, яка раніше точилася між "четвіркою" й "двійкою". По суті, перед початком законотворчої роботи "четвірка" остаточно розпалася, а між "Нашою Україною" і "Єдиною Україною" намітився курс на співробітництво, який, однак, не набув розвитку.

Загострення політичної ситуації в Україні відбувалося на тлі якісних змін в українсько-російських відносинах, що сталися з приходом до влади нового президента РФ В. Путіна. Росія почала ставитися до українських проблем більш прагматично.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — К., 2000. — С. 12-3—124.

² Товариш (Київ). — 1999. — № 9 (лютий).

³ День (Київ). — 1999. — 3 листопада.

⁴ Центральна виборча комісія. Вибори Президента України 1999 р. Ін-формаційно-аналітичне видання. — К., 2000. — С. 287—288.

⁵ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 189.

⁶ Там само. — С. 221.

⁷ Там само. — С. 222.

⁸ Там само. — С. 225.

⁹ Урядовий кур'єр (Київ). — 2001. — 30 травня.

¹⁰ Президентський вісник (Київ). — 2001. — 2 червня.

¹¹ Независимая газета (Москва). — 2001. — 30 травня.